

UNIVERSAL INSIGHTS CONFERENCE ON SCIENCE AND SOCIETY

international scientific conference

NUTQDA ADABIY NUTQ NORMALARI BUZILISHIGA

SABABLAR

Toshkent amaliy fanlar universiteti,
Boshlang'ich ta'lim nazariyasi va metodikasi kafedrası
o'qituvchisi

Lapasova Go'zal Unarboy qizi

<http://gozallapasova28gmail.com>,

Toshkent amaliy fanlar universiteti, Pedagogika fakulteti
Boshlang'ich ta'lim yo'nalishi 4-bosqich talabasi

Rashidova Dildora

Anotatsiya: Mazkur maqola o'zbek tilida nutqda adabiy til normalarining buzilishiga sabab bo'layotgan, hozirgi davrga xos ko'pgina sabablar va shart-sharoitlar tahlil qilinadi. Shuningdek og'zaki nutqning yozma nutq tizimiga faol kirib kelishi, ijtimoiy tamoqlar va raqamli platformalar orqali muloqotda vujudga kelayotgan turli xil adabiy nutq normalariga to'g'ri kelmaydigan, qisqa va soddalashtirilgan, jargon va qisqartirma gaplar, nutq ma'suliyatining pasayishi, shevalar o'rtasidagi ichki ziddiyat va ikki tillilik sharoitida yuzaga kelayotgan kod-almashinuvlari muammolar tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: Adabiy nutq normasi, nutq, til buzilishi, jargon, ikki tillilik, bilingvizm, kod-almashuv, shevalar, og'zaki va yozma nutq.

Аннотация: В данной статье анализируются многочисленные причины и условия, характерные для современного периода, которые приводят к нарушению норм литературного языка в устной речи на узбекском языке. Также рассматриваются проблемы активного проникновения устной речи в систему письменной речи, особенности

UNIVERSAL INSIGHTS CONFERENCE ON SCIENCE AND SOCIETY

international scientific conference

общения через социальные сети и цифровые платформы, где широко используются не соответствующие нормам литературного языка упрощённые и сокращённые выражения, жаргонные и аббревиатурные конструкции. Кроме того, анализируется снижение речевой ответственности, внутренние противоречия между диалектами, а также явления кодового переключения, возникающие в условиях двуязычия.

Ключевые слова: *нормы литературной речи, речь, языковые нарушения, жаргон, двуязычие, билингвизм, кодовое переключение, диалекты, устная и письменная речь.*

Abstract: *This article analyzes a number of factors and conditions characteristic of the modern era that contribute to the violation of literary language norms in Uzbek speech. Particular attention is paid to the active intrusion of spoken language into the written language system, as well as communication through social networks and digital platforms, where simplified, shortened, jargon-based, and abbreviated expressions that do not conform to literary norms are widely used. The study also examines the decline in speech responsibility, internal conflicts among dialects, and issues of code-switching that arise in conditions of bilingualism.*

Keywords: *literary language norms, speech, language deviation, jargon, bilingualism, code-switching, dialects, spoken and written language.*

Til - millat tafakkuri va ma'naviyatining eng muhim ifodachisi bo'lib, u jamiyat taraqqiyoti bilan chambarchas bog'liq holda rivojlanadi. Tilning mukammal va me'yoriy shakli sifatida adabiy til muayyan qoidalar, normalar va uslubiy talablar asosida shakllanadi. Ushbu normalar nutqning tushunarlilik, mantiqiylik va estetikligini ta'minlaydi. Biroq bugungi kunda og'zaki va yozma nutqda adabiy nutq normalarining buzilishi holatlari tobora

UNIVERSAL INSIGHTS CONFERENCE ON SCIENCE AND SOCIETY

international scientific conference

ko'payib bormoqda. Bu holat tilning rivoji bilan emas, balki unga bo'lgan munosabat va nutq madaniyatining pasayishi bilan izohlanadi.

Bugungi kunda adabiy nutq normalarining buzilishi nafaqat savodsizlik bilan izohlanmaydi, balki tilning funksional va ijtimoiy o'zgarishlari bilan bevosita bog'liq. Shu sababli bu mavzu nafaqat tilshunoslar, balki pedagoglar, madaniyatshunoslar va kommunikatsiya mutaxassislari uchun ham dolzarb hisoblanadi. Adabiy nutq normasi – bu tilning ijtimoiy va madaniy me'yorlari bo'lib, u nutqning to'g'ri, ravon va tushunarli shaklda ifodalanishini ta'minlaydi. U nutq madaniyatining asosiy belgilari sifatida tilning uzluksiz rivojlanishiga hissa qo'shadi va jamiyatdagi kommunikativ barqarorlikni saqlaydi.

Mazkur maqolada nutqda adabiy nutq normalarining buzilishiga olib kelayotgan sabablar va ular bilan bog'liq jarayonlarni ilmiy nuqtayi nazardan tahlil qilishdir. Shu bilan birga, maqola og'zaki va yozma nutq, ko'p tillilik va raqamli platformalarning norma barqarorligiga ta'sirini, faqat an'anaviy tilshunoslik doirasida emas, balki psixolingvistik, ijtimoiy va kommunikativ jihatlardan yondashgan holda tahlil qilinadi.

Hozirgi globallashuv va axborot oqimi kuchaygan davrda nutq madaniyatiga bo'lgan talab keskin oshgan bo'lsa-da, amalda adabiy nutq normalariga amal qilish darajasi pasayib bormoqda. Ijtimoiy tarmoqlar, tezkor muloqot vositalari, qisqa va soddalashtirilgan yozishmalar natijasida tilning me'yoriy shakli kundalik nutqda tobora uzoqlashib bormoqda. Bu holat ayniqsa yoshlar nutqida yaqqol ko'zga tashlanadi. Hozirgi kunda ijtimoiy tarmoqlar orqali muloqotda, muloqotni tez, qisqa va soddalashtirish natijasida yozma va og'zaki nutq o'rtasidagi farqlar asta-sekin yo'qolmoqda. Bu qisqa, tez, soddalashtirilgan, boshqa tillardan o'zlashgan so'zlar va yoshlar o'rtasida ommalashgan jargonlar esa asta-sekin kundalik hayotimizga kirib kelmoqda. Kundalik nutqda ishlatiladigan til ko'pincha og'zaki nutqqa xos

UNIVERSAL INSIGHTS CONFERENCE ON SCIENCE AND SOCIETY

international scientific conference

qisqartmalar, aralash leksik birliklar va sintaktik soddalik bilan namoyon bo'ladi. Bu jarayon tilning me'yoriy, ya'ni adabiy shaklini kundalik nutqda buzilishiga olibkelmoqda. Natijada, tilning adabiy normativ qoidalari bilan ishlash ko'nikmalari zaiflashadi, ularning og'zaki va yozma nutqda to'g'ri qo'llanilishi kamayadi. Shu bilan birga, nutq madaniyati va kommunikativ madaniyatning rivojlanishi ham sekinlashadi, chunki norma nafaqat til birliklari, balki ijtimoiy muloqotning madaniyatini ham belgilaydi.

O'zbekiston hududida mavjud bo'lgan ko'p sonli shevalar adabiy tilning boyishiga katta hissa qo'shgan bo'lsa-da, ayni paytda nutqda muayyan qiyinchiliklarni yuzaga keltirmoqda. Mamlakatimiz 12 ta viloyatdan iborat bo'lib, ular o'z ichiga o'nlab tumanlar va yuzlab qishloqlarni qamrab oladi. Bu esa har bir har bir viloyatda joylashgan tumandan tortib qishloqlarning o'ziga moslashtirilgan shevalari borligini anglatadi. Bu yerlarda istiqomat qiladigan aholi tabiiyki esini taniganidan boshlab o'z ona tili deb bilgan shevalarida gapirishni boshlaydi. Keyinchalik esa ular maktab, oliy ta'lim muassasalarida o'qish va davlat idoralariga ishga joylashganda ularda adabiy til normalariga amal qilish biroz qiyinlik tug'diradi.

Ko'plab insonlar nutqini shakllantirish jarayonida avvalo o'z shevasiga tayangan holda fikrini qurishga, so'ngra uni adabiy tilga moslashtirishga harakat qiladi, lekin bu jarayon faqatgina ma'lum bir vaqtlarda ya'ni omma oldida chiqish, rasmiy bayonotlar va turli xil davralarda qisqa muddat davom etgani uchun bu jarayonda turli xil kamchiliklar yuzaga keladi. Chunki sheva va adabiy til orasida sintaktik, fonetik va leksik tafovutlar mavjud.

Natijada, ko'plab hollarda nutq adabiy tilda gapirilayotgandek tuyulsa-da, gap tuzilishi, so'z tartibi yoki grammatik shakllarda shevaga xos unsurlar saqlanib qoladi. Masalan, Samarqand viloyatining ayrim bir hududlaridagi shevalar adabiy nutq normalari bilan to'liq mos kelmaydigan bir qator fonetik, leksik, morfologik va sintaktik xususiyatlarga ega. Samarqand shevasida

UNIVERSAL INSIGHTS CONFERENCE ON SCIENCE AND SOCIETY

international scientific conference

adabiy tilda kam qo'llanadigan yoki umuman ishlatilmaydigan so'zlar faol iste'molda bo'ladi. Masalan:

Xay(xo'p)

Toza(yangi)

Xamsiya(qo'shni)

Bacha(bola)

Aqqa(u yerda) va yana shunga o'xshash faqatgina o'zlariga va yon atrofdagilarga tushunarli bo'lgan shevaga xos so'zlardan foydalanishadi. Nutq egasi adabiy nutqqa tayyorlanayotganda shu va shunga o'xshash so'zlarni qo'shib gapirayotganini o'zi farqlamay ham qoladi, chunki u ong osti darajasida sodir bo'ladi. Sheva ta'siri ayniqsa og'zaki nutqda juda ham seziladi, chunki og'zaki ifoda ko'pincha tezkor va kutilmaganda sodir bo'ladi, shuning uchun normativ tuzilmalarni ongli ravishda qo'llash imkoniyati cheklangan bo'ladi.

Ikki tillilik (bilingvizm-bu bir shaxsning ikkita tildan foydalanishi) sharoitida shaxs bir nechta tilni parallel ishlatadi. Bu holat o'zbek tiliga xorijiy so'zlarning kirib kelishi va mavjud leksik birliklarning ishlatilish doirasini o'zgartirishiga olib keladi. Masalan: ingliz tilidan kitib kelgan "meeting", "blog", "brand", "marketing", "leader" kabi so'zlar kundalik nutqda faqat nomlash vazifasini bajarmaydi, balki ular bilan birga begona semantik maydonlarni ham olib kiradi.

Natijada:

O'zbek tilidagi sinonimlar ishlatilish darajasi kamayadi.

Tilning ichki leksik muvozanati zaiflashadi.

Nutqda kod-almashuv (code-switching) holatlari paydo bo'ladi, ya'ni bir gap ichida bir nechta til birliklari ishlatiladi. Shuningekdek, o'zbek tiliga rus tilidan

"проблема", "документ", "очередь", "вариант", "магазин", "прикол"

ko'p hollarda o'zbekcha morfologik shakllar bilan uyg'unlashmaydi va

UNIVERSAL INSIGHTS CONFERENCE ON SCIENCE AND SOCIETY

international scientific conference

shaxslar tomonidan bevosita tarjima qilinmay ishlatiladi. Bu holat lexical borrowing (leksik ko‘chirish) deb ataladi va nutqda me‘yoriy bo‘lmagan, ammo semantik jihatdan tushunarli birliklar hosil qiladi. Hozirgi rivojlangan davr zamonida juda ham ko‘p aholi rus tilini ikkinchi ona tili deb qabul qiladi. Albatta biz o‘z ona tilimizdan tashqari boshqa xorijiy tillarni ham bilishimiz va o‘rganishimiz lozim, lekin tillarni bir biriga aralashtirib gapirib, ulardan o‘zlashgan so‘zlarni tarjima qilmasdan adabiy tilimiz bilan birga ishlatishimiz oqibatida til normalari buzilishi yuzaga kelmoqda.

Kod almashinuvi — nutq jarayonida bir tildan ikkinchi tilga ongli va ongsiz o‘tishdir. Amaliy nutq jarayonida kod almashinuvi fikrni erkin va tez ifodalashga xizmat qiladi. Ayrim bir holatlar yoki tushuncharoq ikkinchi tilda aniqroq yoki tushunilishi soddaroq bo‘lganligi tufayli, so‘zlovchi ikki tilda muloqot qiladi.

Masalan, fikrini tez va aniq ifodalash maqsadida “Bu hujjatlarni bugun topshirishiz kerak, keyin проблем bo‘ladi”. Bu yerda so‘zlovchi “muammo bo‘ladi” so‘zi o‘rniga fikrini soddaroq yetkariz maqsadida “проблем” rus tilidan o‘zlashgan so‘zni ishlatganini ko‘rishimiz mumkin.

“Men bundan noroziman, bu вообще неправильно” bu keltirildan misolimizda norozilik hissini kuchliroq va ta’sirchanroq ifodalash uchun “umuman noto‘g‘ri” so‘zi o‘rniga “вообще неправильно” so‘zini ishlatgan.

Bu holat adabiy til nuqtayi nazaridan kamchilik sifatida qaralishi mumkin.

Biroq amalda u:

fikrni tez ifodalash;

suhbatdoshga moslashish;

muloqotni erkin amalga oshirishga xizmat qiladi. Shuning uchun kod almashinuvi ko‘pincha tilning buzilishi emas, balki kommunikativ ehtiyoj mahsuli deb ham hisoblashimiz mumkin bo‘ladi.

UNIVERSAL INSIGHTS CONFERENCE ON SCIENCE AND SOCIETY

international scientific conference

Mazkur tadqiqot natijalari adabiy nutq normalariga zamonaviy va amaliy nuqtayi nazardan yondashish zarurligini ko'rsatadi. Adabiy nutq normalarining zaiflashuvi til tizimining ingirozi emas, balki kommunikativ ehtiyojlarning o'zgarishi bilan bog'liq hodisadir. Ijtimoiy tarmoqlar va raqamli platformalarda keng tarqalib borayotgan qisqa va tez yozishmalar adabiy nutq normalari buzilishiga sabablardan biridir. Tezkor muloqotga intilish va vaqtni tejash oqibatida kelib chiqayotgan muammo yozma nutqdan o'g'zaki nutqga ko'chmoqda. Shuningdek, ikki va undan ortiq tillarni bir vaqtning o'zida ishlatish natijasida kod-almashinuvi, so'z va iboralar aralashishi tobora kuchayib bormoqda. Undan tashqari o'z aholimiz o'rtasida ichki shevalar nazoratsiz nutqimizga kirib kelishi oqibatida turli xil muammolar yuzaga kelib chiqmoqda. Adabiy til me'yorlarini saqlash, nutq madaniyati va adabiy til me'yorlariga amal qilish, faqat tilshunoslarning vazifasi emas, balki ta'lim tizimi, ommaviy axborot vositalari va har bir nutq qilayotgan insonga ham tegishli. Agar biz o'z nazoratizmizni qo'lga ololsak, har birmiz tilimizda turli muammolar keltirib chiqarmasak va kelajak avlodlarga ham bunda o'rnak bo'la olsak nutq madaniyatiga va adabiy nutq normalariga hurmatsizlik qilmagan bo'lamiz. Nutq madaniyatini shakllantirish, adabiy til me'yorlariga ongli munosabatni rivojlantirish va til birliklaridan mas'uliyat bilan foydalanish jamiyatda sog'lom va barqaror til muhitini ta'minlashga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. A.J.Omonturdiyev, SH.I.Abduraimova. O'zbek nutqi madaniyati va uslubiyati
(bakalavor va magistlar uchun uslubiy qo'llanma) Toshkent -2016
2. N.Jiyanova, O.Mo'minova, S.Maksumova. Nutq madaniyati. (Oliy o'quv yurtlari uchun o'quv qo'llanma) Toshkent-2016

UNIVERSAL INSIGHTS CONFERENCE ON SCIENCE AND SOCIETY

international scientific conference

3. M.Zokirov. Yoshlar nutqida kuzatilayotgan leksik buzilishlar va ularning sabablari. 2020.
4. Z.Aripov & O.Oriova. Nutq buzilishi turlari va ularning xususiyatlari. Research focus. (2022)
5. D.Xasanbayeva & M.Marionova. Nutqda adabiy normalari buzilishiga sabablar. Pedagogik tadqiqotlar jurnali. (2025)